

JAKUB GOLDBERG
(Jeruzolima)

KONWERSJA I MARIAŻ

Badania nad małżeństwami żydowskich konwertytów z urodzonymi katolikami obejmują dwie integrujące się w tych ramach kwestie. Jedna wchodzi w zakres historii rodziny i na doniosłe znaczenie tej dziedziny wskazuje lansowana ostatnio przez P. Lasletta — jednego z pionierów badań nad dziejami rodziny europejskiej — teza, według której zmiany dokonujące się w instytucjach rodzinnych należą do głównych czynników determinujących rozwój społeczeństwa¹. Natomiast druga kwestia wiąże się z problematyką konwersji religijnej, która również uzyskała podczas współczesnej nauce². Są to wystarczające powody, aby omawiane w artykule Pani Profesor Kowalskiej-Glikman zagadnienia dotyczące rodziny oraz stosunków religijnych i narodowościowych na ziemiach polskich zostały możliwie najpełniej wyjaśnione. Choć Autorka zaznacza, że nie może zgodzić się z jednym moim stwierdzeniem („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 674), to jednak replika Jej wypełniona jest polemiką niemal ze wszystkimi zawartymi w moim liście do Redakcji stwierdzeniami („Kwart. Hist.” 1980, nr 3-4, s. 369-371). A tak się złożyło, że prowadzone od bez mała dwudziestu lat badania Stefanii Kowalskiej-Glikman nad małżeństwami w Królestwie Polskim³ — których owocem jest m. in. będący przedmiotem naszej polemiki artykuł oraz replika — wiążą się z kierunkiem moich własnych badań nad dziejami rodziny i konwersji religijnej. Mianowicie w 1982 r. opublikowałem studium o neofitach w dawnej Rzeczypospolitej⁴, gdzie sze-

¹ P. Laslett, *Familie und Industrialisierung: eine „starke Theorie“* (w:) *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Neue Forschungen. Pod red. W. Conze, Stuttgart 1976, s. 31; por. S. Songer, J. Dupaquier, *Introduction* (w:) *Marriage and Remarriage in Population of the Past*, Londyn 1981, s. 3.

² „Za granicą wyraźnie wzrasta zainteresowanie tym tak ważnym przedmiotem [...] Historyk konwersji spotyka zarazem wielkie nurty kulturalne, problemy epoki nieraz odległej, a mimo to nie tracącej swej aktualności”, P. Szczaniecki, *Nawrócenie Kwadrantyna*, „Nasza Przyszłość”, 1964, t. XX, s. 225-226.

³ S. Kowalska, *Badania struktury społecznej Warszawy na podstawie akt stanu cywilnego* (w:) *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej* pod redakcją W. Kułi, t. I, Warszawa 1965, s. 301-323.

⁴ J. Goldberg, *Die getauften Juden in Polen — Litauen im 16-18. Jahrhundert. Taufe, soziale Umschichtung und Integration*. „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 1982, nr 1, s. 54-99; por. J. Goldberg, *Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries. Rejection or Acceptance*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 1974, nr 2, s. 256-257.

roko uwzględniam kwestię ich związków matrymonialnych⁵ i przeprowadzam porównania z analogicznymi zjawiskami w Królestwie Polskim. Podobne zestawienia porównawcze z mariażami w rodzinach polskich oraz z sytuacją istniejącą w pierwszej połowie XIX w. zamieściłem w mojej pracy o małżeństwach wśród Żydów w Polsce w XVIII stuleciu⁶.

W związku z tym uważam za stosowne nawiązać w mojej odpowiedzi do głównego założenia Pani Profesor Kowalskiej-Glikman, która „... na przykładzie małżeństw mieszanych między Polakami — katolikami a ludnością wyznania mojżeszowego (Żydzi), prawosławnego (Rosjanie), ewangelickiego (Niemcy)” zamierzała „określić wysokość barier między poszczególnymi grupami narodowo-wyznaniowymi...” („Kwart. Hist.” 1977, nr 2, s. 313; 1982, nr 4, s. 673). Należy też zwrócić uwagę, że jedynie fakty mówiące o zawieraniu małżeństw między żydowskimi konwertytami a urodzonymi katolikami oraz częstotliwość ich występowania zostały uznane przez S. Kowalską-Glikman za kryterium określające wysokość narodowo-wyznaniowych barier między Polakami a Żydami w Królestwie Polskim. Według Autorki „ważny jest bowiem obiektywny fakt przyjęcia chrztu i zawarcia związku heterogenicznego” („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 675). Prezentowany materiał dowodzi, że Jej zainteresowania badawcze nie wybiegają w tym wypadku poza etap zawarcia małżeństwa między rekrutującymi się z tych grup osobami. Ale nie można przecież pominąć pytania, czy wspomniane związki matrymonialne nie ulegały rozpadowi wskutek różnic wynikających z odrębnego pochodzenia partnerów. Zwłaszcza że wiadomości o takich wypadkach znajdujemy w literaturze przedmiotu, a E. Ringelblum twierdził nawet, że w końcu XVIII w. „ogłoszenia w prasie warszawskiej wykazują nam, że o ile zachodziły małżeństwa mieszane, gdzie jedna ze strony była polska, a druga neoficka, związek rozluźniał się prędzej lub później i jedna ze stron opuszczała zazwyczaj drugą”⁷. Bynajmniej nie przyznaję w pełni Ringelblumowi racji⁸ i wcale nie twierdzę, że wszystkie tego rodzaju małżeństwa kończyły się wówczas fiaskiem. Natomiast zebrane przez tego zasłużonego w wielu dziedzinach historyka dane dowodzą bezspornie, że wśród tej kategorii małżeństw bardzo często zdarzały się takie niefortunne finały. Choć stwierdzenia Ringelbluma odnoszą się do osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych lat XVIII w., to jednak podważają zasadnicze założenia pracy Stefani Kowalskiej-Glikman obejmującej okres od 1815 do 1870 r. i zostały w niej całkowicie pominięte.

Również w innych miejscach artykułu oraz w replice znajdujemy dowody, że Autorka nie korzystała w wystarczającym stopniu z wykra-

⁵ J. Goldberg, *Die getauften Juden in Polen — Litauen*, s. 81 - 83.

⁶ J. Goldberg, *Ehe bei den Juden Polens im 18. Jahrhundert* (w druku).

⁷ E. Ringelblum, *Żydzi w świetle prasy warszawskiej wieku XVIII-go*, „Miesięcznik Żydowski”, t. I, 1932, s. 80 - 81.

⁸ Por. Goldberg, *Die getauften Juden in Polen — Litauen*, s. 83.

czającej poza wspomniane wyżej ramy chronologiczne literatury przedmiotu i wiedzy pozazródłowej. Szkoda więc, że nie mogła wskutek tego stwierdzić, ani choćby postawić pytania, czy w dobie Królestwa Polskiego małżeństwa między żydowskimi konwertytami a urodzonymi katolikami były trwalsze, niż w opisanych przez Ringelbluma warunkach z końca XVIII w. Jest to bowiem ważne dla określenia wysokości barier istniejących między Polakami a Żydami w Królestwie Polskim, a do tego m. in. zmierzała Autorka artykułu. Z drugiej strony pozwoliłoby to dokładniej ustalić, które zjawiska towarzyszące konwersji Żydów w Rzeczypospolitej w XVII - XVIII w. pojawiły się jeszcze w następnym stuleciu w swoim dotychczasowym lub zmienionym charakterze, a które z nich zupełnie zanikły. Analogiczne pytanie wyłania się również w związku z powoływaniem osób spośród arystokracji polskiej na rodziców chrzestnych dla przyjmujących katolicyzm Żydów⁹. Według Profesor Kowalskiej-Glikman było to jedynie wyrazem popieranych w okresie paskiewiczowskim przez namiestnika oraz część arystokracji polskiej tendencji zmierzających do asymilacji społeczeństwa żydowskiego („Kwart. Hist.” 1977, nr 2, s. 317). Ale sprawy tej nie można odcinać od praktykowanego już od kilkuset lat w Polsce i w wielu krajach zachodniej Europy zwyczaju powoływania najwyżej postawionych osób na rodziców chrzestnych dla żydowskich konwertytów¹⁰. Było to wynikiem inicjatywy podejmowanej przez duchowieństwo, które chciało przysporzyć splendoru ceremoniom chrztu i zarazem zapewnić poparcie ze strony możnych i wpływowych protektorów potrzebujących pomocy neofitom¹¹. Toteż w poprzednich stuleciach występowały w tej roli pary królewskie oraz powierzano ją również czołowym magnatom polskim¹².

Pochodzących z tych sfer rodziców chrzestnych obarczano dawniej obowiązkiem fundowania posagów dla podopiecznych konwertytek i należałoby stwierdzić, czy podobnie przedstawiała się sprawa w czasach Królestwa Polskiego. Zwłaszcza że duchowieństwo katolickie intensywnie zajmowało się organizowaniem pomocy materialnej dla wychrzczonych Żydów¹³. Szkoda też, że Autorka nie zmierzała do wyjaśnienia, czy powoływanie w tych intencjach przez duchowieństwo rodziców chrzestnych spośród arystokratów związane było z popieraniem tendencji asymilacyj-

⁹ Ibid., s. 79 - 80.

¹⁰ P. Browe, *Judenmission im Mittelalter und die Päpste*, Rzym 1942, s. 153 - 155; R. Segre, *Neophytes during the Italian Counter - Reformation. Identities and Biographies*, (w:) *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, t. II, Jerozolima 1973, s. 134 - 135; N. Samter, *Judentaufen im neunzehnten Jahrhundert*, Berlin 1906, s. 68; T. Jeske-Choiński, *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904, s. 15 - 16; por. Goldberg, *Die getauften Juden in Polen - Litauen*, s. 80.

¹¹ Ibid., s. 79 - 80; Samter, *Judentaufen im neunzehnten Jahrhundert*, s. 68.

¹² Jeske-Choiński, *Neofici polscy*, s. 15 - 16.

¹³ Konsystorz Diecezji Janów do Rządu Gubernialnego Lubelskiego, 6 IV 1847, WAP Lublin, Rząd Gubernialny Lubelski, Adm. 177. Chrzest Żydów i innych wyznań 1844 - 1866; KRSW i D. do Gubernatora Lubelskiego, 6 I 1861, *ibid.*; Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Konsystorza Diecezji Podlaskiej, 14 I 1847, *ibid.*

nych. A do spostrzeżenia Autorki mówiącego, że w drugiej połowie XIX w. nastąpiła zasadnicza zmiana w składzie społecznym rodziców chrzestnych żydowskich neofitów („Kwart. Hist.” 1977, nr 2, s. 317), można dodać, że w tym samym czasie analogiczne zjawiska wystąpiły również w innych krajach Europy¹⁴.

Następna sprawa sporna wiąże się z ważnym ustaleniem Pani Profesor Kowalskiej-Glikman, że „w sferach zamożnej finansjery większość neofitów w pierwszym pokoleniu zawierała związki małżeńskie we własnym kręgu”, natomiast w tzw. niższych warstwach były one już w tym pokoleniu powszechne („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 675). Na tej podstawie wyprowadza wniosek, że „wśród niższych warstw społeczeństwa polskiego bariery kulturowo-obyczajowe dawały się łatwiej niwelować”. Ale nawet przy pominięciu cytowanego stwierdzenia Ringelbluma o rozpadaniu się wszystkich związków matrymonialnych między wychrztami a Polakami—katolikami — które oparte jest w znacznej mierze na danych dotyczących małżeństw neofitów z urodzonymi katolikami z warstw ludowych¹⁵ w końcu XVIII w. i przeczy tezie o niwelowaniu barier narodowo-wyznaniowych w tych kręgach społecznych — wypadnie raz jeszcze podkreślić, że znaczna ich część została skojarzona w wyniku inicjatywy duchowieństwa. Lecz Autorka nie zgadza się z tym wyjaśnieniem i twierdzi, że „na dowód tej programowej ingerencji [duchowieństwa] J. Goldberg przytacza szereg przykładów z XVI i z pierwszej połowy XVII w., twierdząc, że w XIX w. nadal obowiązywały takie normy postępowania” („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 675 - 676). Przede wszystkim nieporozumieniem jest nazwanie przykładem wydanego w drugiej połowie XVI w. przez Karola Boromeusza, a następnie realizowanego w ciągu około 300 lat zalecenia, w myśl którego duchowni mieli dbać o kojarzenie małżeństw między żydowskimi neofitami a urodzonymi katolikami¹⁶. Po drugie, nie przytoczyłem żadnych faktów ani przykładów z pierwszej połowy XVII w., a wymienione przeze mnie wypadki zawierania mieszanych małżeństw pochodzą z XVIII stulecia. Pani Profesor Kowalska-Glikman wydobywa też dwa argumenty wymierzone przeciwko mojemu twierdzeniu o stanowisku Kościoła w sprawie małżeństw wychrztów z urodzonymi katolikami: 1) że w dobie Królestwa Polskiego nie było żadnej narzuconej przez władze zwierzchnie duchowieństwa katolickiego działalności w tej dziedzinie; 2) że nie podaję żadnych przykładów z XIX w. Co do pierwszego argumentu muszę zaznaczyć, że monity w tej sprawie pojawiały się tylko w listach pasterskich biskupów z pierwszej połowy XVIII w., kiedy nastąpiła intensyfikacja akcji misyjarskiej wśród społeczeństwa żydowskiego w Rzeczypospolitej. Przypo-

¹⁴ Por. Samter, *Judentaufen im neuzehnten Jahrhundert*, s. 68.

¹⁵ Ringelblum, *Żydzi w świetle prasy warszawskiej wieku XVIII-go*, s. 80 - 81.

¹⁶ Browe, *Judenmission im Mittelalter und die Päpste*, s. 170; Goldberg, *Die getauften Juden in Polen — Littauen*, s. 80.

minanie o istnieniu utrwalonej tradycją zasady nie stanowi warunku sine qua non dla jej realizacji. Zalecenia Karola Boromeusza nie zostały wycofane ani też zaniedbane. Wprowadzano je w życie drogą indywidualnej inicjatywy lub wzajemnego współdziałania zakonników i księży, którzy angażowali też do tego społeczności parafialne. Nie istniały bowiem inne mechanizmy działania w tym zakresie. Dobrze więc się stało, że w wyniku polemiki Kowalska-Glikman stwierdziła, że „trudno wszelako wykluczyć indywidualne i jednostkowe inicjatywy duchowieństwa” w tej dziedzinie („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 676).

A jeśli idzie o drugi argument, to wiadomości na temat, kto skojarzył takie czy inne małżeństwo, należałoby w zasadzie szukać w pamiętnikach albo w prywatnej korespondencji. Lecz pamiętniki ani żadne inne źródła nie zawierają informacji o konkretnych faktach kojarzenia przez duchownych małżeństw między konwertytami a urodzonymi katolikami. Musimy więc posłużyć się inną metodą i zwrócić uwagę na to, że znaczna część katechumenów i neofitów znajdowała przez jakiś czas schronienie w klasztorach, gdzie nie tylko aranżowano ich mariaże, ale niekiedy nawet fundowano posagi dla konwertytek. Zwłaszcza celował w tym zakresie zakon mariawitek, który został specjalnie powołany w celu rozwijania akcji misjonarskiej wśród Żydów i jeszcze w pierwszej połowie XIX w. kontynuował swoją działalność na Wileńszczyźnie¹⁷. Również opieka duchowieństwa parafialnego w Królestwie Polskim nad kandydatami do chrztu i konwertytami miała uniwersalny charakter¹⁸ i bynajmniej nie ograniczała się do obrony ich przed atakami ze strony dawnych współwyznawców¹⁹. Fakty te wiążą się z ważnym ustaleniem Autorki, że „nowożeńcy pochodzenia żydowskiego w przytłaczającej większości przyjmowali chrzest (nie tylko w Warszawie) krótko przed zawarciem małżeństwa i nierzadko jako ludzie jeszcze niepełnoletni” („Kwart. Hist.” 1977, nr 2, s. 317). Było to charakterystyczne dla wypadków, w których motywem porzucenia judaizmu była chęć zaślubienia katolika, ale dotyczyły one niemal wyłącznie osób płci żeńskiej²⁰. Lecz względy natury romantycznej nie były wówczas często spotykanym motywem przechodzenia Żydów na katolicyzm²¹. W takich okoliczno-

¹⁷ E. Janicka-Olczałkowa, *Zakony żeńskie w Polsce* (w:) *Kościół w Polsce*, t. II, *Wiek XVI - XVIII*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków, 1970, s. 761; *O zakonie pp. mariawitek*, wyd. K. Górski, „Nasza Przeszość”, t. IX, 1959, s. 395 - 407.

¹⁸ Naczelnik Powiatu Łukowskiego do Rządu Gubernialnego Warszawskiego, 23 I 1846, WAP Lublin, Rząd Gubernialny Lubelski, Adm. 177. Chrzest Żydów i innych wyznań 1844 - 1866; Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Lubelskiego do Konsystorza Diecezji Podlaskiej, 14 I 1847, *ibid.*; Rząd Gubernialny Lubelski do Konsystorza Gubernii Lubelskiej, 6 XII 1856, *ibid.*; Konsystorz Diecezji Janów do Rządu Gubernialnego Lubelskiego, 6 IV 1847, *ibid.*; KRSW i D. do Gubernatora Lubelskiego, 6 I 1861, *ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ N. M. Gelber, *Die Taufbewegung unter den polnischen Juden im XVIII. Jahrhundert*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums”, Neue Folge, t. XXXII, 1924, s. 238.

²¹ Goldberg, *Die getauften Juden in Polen — Litauen*, s. 75 - 78.

ściach zawieranie przez neofitów małżeństw z urodzonymi katolikami po upływie krótkiego czasu od chwili przyjęcia przez nich chrztu — i w tak dużej skali, jak to podkreśla Kowalska-Glikman — nie mogły nastąpić bez współdziałania ze strony duchowieństwa. Tym bardziej że podobnie przedstawiała się sytuacja w XVIII w., kiedy również znaczna część żydowskich konwertytów — a w tym duży odsetek młodocianych — krótko po przyjęciu chrztu zawierała związki małżeńskie z urodzonymi katolikami²².

W replice Autorki znajdują się również wymagające pewnego sprostowania uwagi. Wprawdzie pisałem, że „... konwertyci nie tylko odchodzili od pozostałych w żydostwie rodziców, ale porzucali również niewychrzczonych współmałżonków i dzieci” („Kwart. Hist.” 1980, nr 3-4, s. 870), lecz wcale nie twierdziłem, że miały one masowy charakter, jak to zostało zasugerowane w replice Pani Profesor Kowalskiej-Glikman. Natomiast traktuję je jako wypadki marginalne i „świadczące raczej o odchyleniu od reguły niż o prawidłowości dokonujących się procesów” („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 674). Nie pojmuję jednak, dlaczego nie należy dążyć do przedstawienia możliwie pełnego obrazu badanej rzeczywistości. Przecież poznanie prawidłowości nie zmusza do odrzucania wypadków świadczących „o odchyleniu od reguły”, które mogą być przydatne w celu dokonania innego rodzaju ustaleń w nauce. A wskazane wyżej przypadki zawierają ładunek treści, który okazał się bardzo przydatny do pogłębienia moich badań nad motywami skłaniającymi dawniej neofitów do odejścia od judaizmu²³.

Pewnej korekty wymagałyby też wnioski Autorki, że „w aglomeracji wielkowiejskiej [...] wypadki takie zdarzać się mogły częściej niż w małym prowincjonalnym miasteczku” („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 674). Lecz jeśli idzie o te sprawy, to sytuacja w Lubelszczyźnie nie była inna niż w Warszawie (trzy takie przypadki w latach 1846 oraz 1860 - 1865)²⁴. Autorka stwierdziła w stolicy dwa przypadki w analogicznym okresie („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 674 - 675). A w Goraju zdarzył się nawet przypadek, że Żydówka — żona miejscowego kupca i nakładcy tekstylnego przyjęła prawosławie, aby wyjść za mąż za żołnierza ze stacjonującego w tym mieście pułku²⁵. Ale fakt ten wybiega poza zakres artykułu Kowalskiej-Glikman, która uwzględniając małżeństwa Polaków z Rosjanami („Kwart. Hist. 1977, nr 2, s. 313), nie mogła przewidzieć, że występowały również odosobnione wypadki mariaży między nimi a osobami pochodzenia żydowskiego.

²² Ibid. s. 81 - 82.

²³ Ibid. s. 70 - 78.

²⁴ WAP Lublin, Rząd Gubernialny Lubelski, Adm. 177. Chrzest Żydów i innych wyznań 1844 - 1866.

²⁵ „Starozakonna Fejga Glikman [...] żona Lejby Glikman tkacza z miasta tutejszego, lat 18 obecnie licząca, objawiła wolę przyjęcia religii chrześcijańska — prawosławną”, Burmistrz Goraja do Gubernatora Guberni Lubelskiej, 25 V 1851, *ibid.*

Autorka nie może też zgodzić się z moim twierdzeniem, że „zmiany następowały również w sposobie zarobkowania większości neofitów, którzy wskutek zerwania więzi ze społecznościami żydowskimi oraz sankcji, jakie często stosowali ich dawni współwyznawcy, byli zazwyczaj pozbawiani podstaw materialnej egzystencji i musieli tworzyć je od nowa” (podkr. J. G., „Kwart. Hist.” 1980, nr 3-4, s. 869). Piszę tutaj wyraźnie o „większości neofitów”, ale Autorka wszczynając ze mną polemikę przytacza przykłady mniejszości, albowiem wymienia „Kronenbergów, Bergsonów, Blochów, Fajansów, Borensztajnow itp.”, którzy pozostali przy swoich dawnych zajęciach („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 674). Twierdzi również, że część wychrzczonych kupców i rzemieślników kontynuowała pracę w swoich zawodach, ale natrafiali przy tym na przeszkody ze strony Żydów. Trzeba zaznaczyć, że struktura zawodowa konwertytów nie była inna niż ludności żydowskiej w Królestwie, wśród której znajdujemy znaczny odsetek jednostek pozbawionych ustabilizowanego trybu zarobkowania²⁶. A uprawianie dostępnych dla tej grupy rozpowszechnionych wówczas wśród Żydów procedur (m. in. zajmowanie się różnego rodzaju pośrednictwem i arendą), było bardzo często regulowane przez starszyznę gmin żydowskich i wskutek tego zrywające z żydostwem osoby zazwyczaj nie mogły się nimi trudnić. Większość neofitów była zmuszona do zmiany swojego sposobu zarobkowania, ale niektórzy z nich niewątpliwie sporo na tym zyskiwali.

Na zakończenie wypadnie raz jeszcze wrócić do jednego tylko aspektu kwestii stosunku społeczeństwa żydowskiego do konwertytów. Podniosłem ją w związku z niesłusznym twierdzeniem Autorki, że neofici „potępiani przez społeczeństwo żydowskie, nigdy już nie mieli szans powrotu” („Kwart. Hist.” 1977, nr 2, s. 319). Jako dowód przytoczyłem przeczącą temu zasadę talmudyczną. Zresztą Żydzi nigdy prawie nie rezygnowali z walki o odzyskanie każdego odchodzącego od nich współwyznawcy. Używali nawet brutalnych i wymienionych przez Autorkę metod, aby tylko nie dopuścić do chrztu wywodzących się z ich środowiska katechumenów²⁷. Nie wahali się również porwać ochrzczonych już neofitów²⁸, aby skłonić ich do powrotu do judaizmu i wypadki takie miały również miejsce w Królestwie Polskim²⁹. Szło już więc nie tylko o wspomniane

²⁶ W. Tatarzanka, *Przyczynki do historii Żydów w Królestwie Kongresowym, 1815-1830. Stan ekonomiczny i kulturalny społeczności żydowskiej w Królestwie Kongresowym w okresie od r. 1815-1830*, „Przegląd Judaistyczny”, 1922, nr 4-6, s. 279-281; J. Hensel, *Polonische Adelsnation und jüdische Vermittler, 1815-1830. Über den vergbliehen Versuch einer Judenemanzipation in einer nicht emanzipierten Gesellschaft* (w:) *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, t. XXXII, Berlin 1982, s. 114-115.

²⁷ Goldberg, *Die getauften Juden in Polen — Litauen*, s. 69-70; liczne opisy takich wypadków w WAP Lublin, Rząd Gubernialny Lubelski, Adm. 177. Chrzt Żydów i innych wyznań 1844-1866.

²⁸ Goldberg, *Die getauften Juden in Polen — Litauen*, s. 69-70.

²⁹ KRSW i D. do Gubernatora Cywilnego Gubernii Lubelskiej 12 XII 1845, WAP Lublin, Rząd Gubernialny Lubelski, Adm. 177. Chrzt Żydów i innych wyznań 1844-1866.

przez Autorkę „szanse”, ale po prostu o zmuszenie ich do powrotu do żydostwa. Ale Kowalska-Glikman twierdząc, „że wychrzty nie można było pochować na cmentarzu żydowskim” („Kwart. Hist.” 1982, nr 4, s. 677), zdawała sobie chyba sprawę, iż idzie tutaj o neofitów, którzy nie wrócili już do religii mojżeszowej. Zresztą sprawa ta nie podlega dyskusji, natomiast cytowanie popularnej i pozbawionej walorów dowodu naukowego książki M. Zborowskiego i E. Herzoga, *Life is with People. The culture of the Shtetl*, przy istnieniu bogatej, dostępnej i różnorodnej literatury na temat życia religijnego i obyczajów Żydów aszkenazyjskich³⁰, wydaje się być co najmniej anachroniczne.

³⁰ Dla przykładu podaję kilka podstawowych książek z tego zakresu napisanych przez J. Katza: *Between Jews and Gentiles*, Glancoe 1962; *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*, Glancoe 1961; *Out of Ghetto. The Social Background of Jewish Emancipation 1770 - 1870*, Cambridge Mass. 1973.

JERZY TOMASZEWSKI
(Warszawa)

CZECHOSŁOWACKIE WYDAWNICTWO POŚWIĘCONE HISTORII GOSPODARCZEJ

W 1978 r. Instytut Dziejów Czechosłowackich i Powszechnych Czechosłowackiej Akademii Nauk w Pradze rozpoczął wydawanie techniką małej poligrafii nieperiodycznej publikacji pod tytułem „Hospodářské dějiny. Economic History”. Od tego czasu ukazywały się rocznie dwa tomy i w połowie 1982 r. otrzymaliśmy tom 10, poświęcony VIII Międzynarodowemu Kongresowi Historii Gospodarczej w Budapeszcie. Redaktorem wszystkich tomów jest Jaroslav Purš, z którym od tomu 3 współpracują František Dudek i Leoš Jeleček. Nakład poszczególnych tomów waha się od 450 do 550 egzemplarzy. Skromna, choć staranna szata zewnętrzna wydawnictwa nie stanęła na przeszkodzie temu, by — w razie potrzeby — niektóre artykuły były opatrzone obszernymi tablicami statystycznymi, a nawet mapami barwnymi i wykresami. Dziesięć tomów wydawnictwa jest okazją do przeglądu jego treści, a tym samym zorientowania się w problematyce badań czechosłowackich historyków gospodarczych współpracujących z Instytutem. Zaznaczyć wszakże należy, iż wydawnictwo — aczkolwiek zamieszcza także artykuły badaczy spoza Czechosłowackiej Akademii Nauk — nie jest w pełni reprezentatywne dla środowiska czeskich i słowackich historyków gospodarczych. Nie spotykamy tu bowiem niektórych nazwisk, a zwłaszcza dobrze znanych nie tylko w Polsce badaczy z wyższych szkół ekonomicznych w Pradze i w Bratysławie.

Przegląd problematyki podejmowanej na łamach omawianego wydawnictwa porządkuję zgodnie z chronologią oraz tematyką artykułów. Wypada przy tym zaznaczyć, że niektóre tomy mają charakter tematyczny lub prezentują owoce konferencji naukowych. Tom 3 zawiera referaty przedstawione na sympozjum poświęconym okresowi manufaktury w Czechosłowacji (Bratysława, kwiecień 1975 r.); tom 4 poświęcono dziejom miast czeskich w epoce feudalizmu; tom 5 (przygotowany we współpracy z Techniczno-Ekonomicznym Instytutem Badawczym Przemysłu Hutniczego) dotyczy dziejów metalurgii żelaza na ziemiach czeskich; w tomie 6 znajdują się artykuły na temat dziejów gospodarczych okresu budownictwa socjalistycznego w Czechosłowacji; w tomie 7 zamieszczono materiały czechosłowacko-jugosłowiańskiej konferencji poświęconej pro-

blemom przejścia od feudalizmu do kapitalizmu (Praga, wrzesień 1979 r., jest to zarazem jedyny tom z udziałem autorów spoza Czechosłowacji); tom 8 (przygotowany razem z zespołem badawczym dziejów cen, plac i warunków materialnych życia) zawiera studia z dziedziny historii cen; tom 9 nosi tytuł „Historyczne przesłanki kompleksu rolno-przemysłowego w Czechosłowacji”. Niezależnie od tego tomy 2 i 10 zawierają materiały z międzynarodowych kongresów historii gospodarczej.

Szczególnie wiele miejsca na łamach wydawnictwa poświęcono zagadnieniom rozwoju miast oraz przemysłu i górnictwa. Najdawniejszej chronologicznie problematyki dotyczą artykuły o miastach ziem czeskich w XIII wieku¹. Dwa studia omawiają wybrane zagadnienia gospodarki miejskiej ziem czeskich w XV wieku². Artykuły o miastach w wieku XVIII dotyczą zarówno ziem czeskich, jak i Słowacji³. Jeśli dziejom miast słowackich poświęcono stosunkowo mało uwagi, to zarazem ukazały się artykuły omawiające rozwój produkcji górniczej i przemysłowej Słowacji⁴.

Z zagadnieniami gospodarki miejskiej wiążą się studia o problemach cen. Dotyczą one fragmentarycznych kwestii rozwoju cen wybranych produktów lub miejscowości⁵, a także dość złożonej i specyficznej dziedziny — cen domów w poszczególnych miejscowościach⁶. Problematyka ta nie była jednak kontynuowana w dalszych tomach wydawnictwa.

Niezbyt liczne studia poświęcone rolnictwu feudalnemu dotyczyły przede wszystkim wybranych zagadnień własności szlacheckiej w Czechach⁷ oraz eksportu produktów rolnych⁸. Tylko jeden artykuł doty-

¹ M. Richter, *Archeologický výzkum českých měst 13. století*, tom 4, s. 5-41; J. Tomas, *Města v severozápadních Čechách ve 13. století*, tom 4, s. 69-182; L. Jirásko, *Kláštery ve městech v Čechách a na Moravě ve 13. století*, tom 4, s. 133-164; J. Zemlička, *Nezdařená městská založení v Čechách ve 13. století*, tom 4, s. 43-68; J. Zemlička, *Formation of the Town Network in Bohemia: The Lower Ohře River Area under Culminating Feudalism (13th-14th Century)*, tom 2, s. 193-224.

² M. Dvořák, *Odbytové problémy městské ekonomiky v 16. století: Český Brod a Kutnohorská hornická oblast*, tom 4, s. 205-248; J. Janáček, *Města v českých zemích v 16. století*, tom 4, s. 165-203.

³ P. Bělina, *Ekonomická politika osvícenského absolutismu a česká města*, tom 4, s. 249-279; P. Bělina, *Příspěvek k ekonomické stratifikaci měst v Čechách koncem 18. století*, tom 1, s. 231-262; A. Míka, *On the Economic Status of Czech Towns in the Period of Late Feudalism*, tom 2, s. 225-257; K. Kučerová, *Vztah města a dediny na Slovensku v 18. storočí*, tom 7, s. 227-249; A. Špiesz, *Mesto v hospodársko-sociálnom živote Slovenska v 18. storočí*, tom 7, s. 269-288.

⁴ Š. Kazimír, *Die Gewinne in der Edelmetallproduktion in der Slowakei im 16. und 17. Jahrhundert*, tom 10, s. 111-140; J. Vozár, *Banská a priemyselná výroba na Slovensku v období prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu*, tom 7, s. 145-172.

⁵ J. Hájek, *Ceny pšenice a žita v druhé polovině 17. století*, tom 8, s. 95-139; M. Krepš, *Ceny železa a jeho výrobní náklady v českých zemích v 18. a 19. století*, tom 8, s. 225-299; J. Vaniš, *Ceny v Lounech v druhé polovině 15. století*, tom 8, s. 5-93.

⁶ Q. Kastner, *Ceny domů v Roudnici n. L. v letech 1600-1650*, tom 8, s. 133-223; L. Lancinger, *Příspěvek ke studiu cen městských domů (Český Krumlov)*, tom 8, s. 141-181.

⁷ E. Maur, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*, tom 7, s. 203-226; M. Polívka, *A Contribution to*

czył rolnictwa Słowacji⁹, a drugi przedstawiał poglądy na kwestię poddaństwa w rolnictwie słowackim w drugiej połowie XVIII w. i na początku XIX w.¹⁰

Sz szczególnie duże zainteresowanie współpracowników omawianego wydawnictwa wywołały problemy rozwoju manufaktur, rewolucji przemysłowej oraz jej społecznych następstw. Wiązać to można z faktem, że redaktor naczelny jest znany z badań w tej dziedzinie, zajmują się nimi także niektórzy inni pracownicy Instytutu. Tych problemów dotyczą też niemal wszystkie studia porównawcze lub o charakterze metodologicznym. O wybranych zagadnieniach generalnych związanych z rozwojem manufaktur pisali Josef Petraň i Anton Špiesz¹¹. Jaroslav Purš rozważał możliwość wykorzystania danych o rozwoju napędu parowego jako wskaźnika cyklów gospodarczych w XIX w.¹² Miroslav Hroch podjął się charakterystyki przejścia do kapitalizmu w krajach Europy środkowej i południowo-wschodniej¹³. František Hejl i Milan Šmerda omawiali wybrane zagadnienia kształtowania się narodów w Europie środkowej i południowo-wschodniej¹⁴. Lud'a Kobylková zaś porównywała miasta czeskie w okresie kształtowania się społeczeństwa kapitalistycznego z miastami krajów zachodniej Europy¹⁵.

Wśród zagadnień szczegółowych najwięcej uwagi poświęcali autorzy artykułów przemysłowi spożywcemu. W odniesieniu do ziem czeskich pisał František Dudek, a w odniesieniu do Słowacji — Katarina Vadkertyová o ogólnych problemach z tym związanych¹⁶. Dudek — a także Gustav Hoffmann i Bohumil Vaňak — pisali o wybranych zagadnieniach

the Problem of Property Differentiation of the Lesser Nobility in the Pre-Hussite Period in Bohemia, tom 2, s. 331 - 360; J. Válka, *Le grand domaine féodal en Bohême et en Moravie du 16e au 18e siècle. Un type d'économie parasitaire*, tom 10, s. 140 - 179.

⁸ J. Janáček, *Export of Agricultural Products from the Czech Lands and Transportation Expenses in the 16th Century*, tom 2, s. 169 - 191.

⁹ P. Horváth, *Pol'nohospodárstvo na Slovensku v období rozkladu feudalizmu*, tom 7, s. 289 - 311.

¹⁰ F. Sedláč, *Názory na poddanskú otázku a jej riešenie v druhej polovici 18. a na začiatku 19. storočia na Slovensku*, tom 7, s. 339 - 365.

¹¹ J. Petraň, *Technologické předpoklady manufakturní výroby*, tom 3, s. 55 - 77; A. Špiesz, *K teoretickým problémom manufakturného obdobia v dnešnom Československu*, tom 3, s. 9 - 54.

¹² J. Purš, *Možnosti spektrální analýzy vývoje parního pohonu v průmyslu jako indexu hospodářských cyklů v 19. století*, tom 1, s. 9 - 32.

¹³ M. Hroch, *Některé typologické charakteristiky přechodu ke kapitalismu ve střední a jihovýchodní Evropě*, tom 7, s. 61 - 69.

¹⁴ F. Hejl, *Změny společenské struktury ve střední a jihovýchodní Evropě a proces počátku formování novodobých národů — národního obrození*, tom 7, s. 7 - 29; M. Šmerda, *K typologii národů habsburské monarchie v 1. polovině 19. stol.*, tom 7, s. 31 - 43.

¹⁵ L. Kobylková, *Česká města v období formování kapitalistické společnosti ve srovnání se zeměmi „klasické cesty“ ke kapitalismu*, tom 7, s. 83 - 97.

¹⁶ F. Dudek, *Utváření základů zemědělskopřemyslového komplexu v procesu kapitalistické industrializace českých zemí*, tom 9, s. 7 - 63; K. Vadkertyová, *Rozvoj hlavních odvětví pol'nohospodářského průmyslu na Slovensku v letech 1848 - 1918*, tom 9, s. 65 - 134.

rozwoju produkcji cukru¹⁷. Oldřiška Kodědová i Vlastimil Šedivec zajęli się innymi dziedzinami przemysłu rolno-spożywczego¹⁸. Natomiast problemami samego rolnictwa zajął się jedynie Leoš Jeleček¹⁹. Z zagadnieniami tymi wiąże się także artykuł o produkcji maszyn dla przemysłu spożywczego — jedyny poświęcony pozostałym gałęziom przemysłu²⁰. Oprócz tego František Kraváček i Antonín Verbík przedstawili rozwój organizacji czeskiej burżuazji agrarnej²¹. Pozostałe kwestie dziejów gospodarczych XIX w. reprezentują tylko dwa artykuły: Jaroslava Purša o bankach i Pavli Horskéj o cyklach ekonomicznych na ziemiach czeskich²².

Szereg artykułów dotyczy zagadnień przemian społecznych. Karel Novotný pisał o kształtowaniu się klasy robotniczej na ziemiach czeskich w XVIII i na początku XIX w., a Jiří Matějček i Blanka Pitronová o powstawaniu burżuazji w XVII i XVIII w.²³ Problemy siły roboczej manufaktur słowackich w tym samym czasie omawiał Štefan Kazimír²⁴. Oldřiška Kodědová zaś przedstawiła kwestię siły roboczej w rolnictwie czeskim w końcu XIX i na początku XX w.²⁵ Problemy urbanizacji ziem czeskich w tymże okresie omówiła Pavla Horská, a emigrację ze Słowacji — Pavel Hapák²⁶. Znacznie dłuższych okresów chronologicznych dotyczą artykuły na temat rozwoju ludności w podmiejskim okręgu Pragi

¹⁷ F. Dudek, *The Role of the Sugar Industry in the Socially Economic Development of the Czech Lands in the Nineteenth Century*, tom 10, s. 53 - 73; F. Dudek, *The Transition from the Mechanico-Chemical Manufactory Type Plant to the Factory (Demonstrated on the example of the beet-sugar industry in the Czech lands)*, tom 2, s. 25 - 54; G. Hoffmann, *Cukrovar v Chocomyšli*, tom 9, s. 160 - 198; B. Vaňak, *K výrobě javorového a škrobového cukru na Moravě*, tom 9, s. 135 - 160.

¹⁸ O. Kodědová, *Bramborářství a potravinářský průmysl na Českomoravské vysočině v období 1880 - 1914 (Pelhřimovsko)*, tom 9, s. 247 - 281; V. Šedivec, *Vznik a rozvoj měšťanského pivovaru v Plzni v období průmyslové revoluce*, tom 9, s. 199 - 245.

¹⁹ L. Jeleček, *Forestry and Forests in Bohemia 1850 - 1900*, tom 10, s. 75 - 110; L. Jeleček, *Ground Rent and Land Fund in Bohemia in the Second Half of the 19th Century*, tom 2, s. 131 - 168.

²⁰ O. Smrček, *Vývoj potravinářského strojírenství v českých zemích v období průmyslové revoluce*, tom 9, s. 283 - 314.

²¹ F. Kraváček, *Organizační a podnikatelská činnost české agrární buržoazie na Moravě na počátku 20. století (1896 - 1914)*, tom 9, s. 315 - 410; A. Verbík, *Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky v českých zemích ve druhé polovině 19. století*, tom 1, s. 89 - 120.

²² J. Purš, *Banks and the Industrialization of the Czech Lands: Evolution of the Structure of the Financial System and the Function of Banks until 1880*, tom 10, s. 7 - 51; P. Horská, *Ekonomické cykly v českých zemích v letech 1879 - 1914*, tom 1, s. 33 - 88.

²³ K. Novotný, *Vytváření manufakturního dělnictva v českých zemích*, tom 3, s. 149 - 159; J. Matějček, B. Pitronová, *Formování buržoazie v manufakturním období*, tom 3, s. 125 - 147.

²⁴ Š. Kazimír, *K otázce trhu pracovních sil v období zakladania manufaktúr na Slovensku*, tom 3, s. 161 - 167.

²⁵ O. Kodědová, *Námezdní pracovní síly v zemědělství Čech od 80. let 19. století do roku 1914*, tom 1, s. 121 - 147.

²⁶ P. Horská, *On the Problem of Urbanization in the Czech Lands at the Turn of the 19th and 20th Centuries*, tom 2, s. 259 - 294; P. Hapák, *The Migration of Manpower and Emigration from Slovakia in the Second Half of the 19th Century and at the Beginning of the 20th Century*, tom 2, s. 313 - 330.

(lata 1869 - 1970)²⁷ oraz o rozwoju stosunków narodowościowych w hutnictwie żelaza ziem czeskich (lata 1880 - 1939)²⁸. Z zagadnieniami społecznych dziejów łączy się artykuł Stanisława Zahradnika o kasach brackich w hutnictwie żelaza ziem czeskich do 1948 r.²⁹

Nieliczne tylko artykuły dotyczą dziejów okresu między wojnami światowymi. O strukturze przemysłu czechosłowackiego i jej przemianach w latach trzydziestych pisał Vlastislav Lacina³⁰. Karel Sommer zajął się udziałem przedsiębiorstw czechosłowackich w kartelu walcowni rur obejmującym kraje europejskie³¹. Na uwagę zasługuje artykuł, w którym Zdeněk Deyl przedstawił niemal nie zbadane zagadnienia drobnej burżuazji czeskiej lat międzywojennych³². Fragmentaryczny, choć ważny temat położenia socjalnego robotników wielkiego przedsiębiorstwa przemysłowego omówił Jan Steiner³³.

Również niewielkie zainteresowanie badaczy towarzyszyło dziejom Czechosłowacji po 1945 r. Ludvík Kopačka przedstawił przemiany struktury gospodarczej Czechosłowacji powojennej, do 1975 r.³⁴ Poza jego artykułem odnotować można jedynie studia zamieszczone w specjalnie temu okresowi poświęconym tomie, w którym zresztą najwięcej miejsca zajmują problemy odbudowy i przebudowy gospodarczej Czechosłowacji bezpośrednio po wojnie³⁵.

Zwraca uwagę fakt, że nie opublikowano żadnych studiów dotyczących zagadnień gospodarczych i społecznych pierwszej i drugiej wojny światowej. Niemal całkowicie brak artykułów metodologicznych, poza przeglądowym szkicem Jaroslava Purša³⁶. Brak jest także — poza wska-

²⁷ O. Bartušek, *Long-Term Radial Extension of the Growth Pole Effect in the Prague Suburban Area*, tom 2, s. 295 - 311.

²⁸ B. Pitronová, *Vývoj národnostních poměrů pracovníků v hutnictví železa českých zemí v období 1880 - 1939*, tom 5, s. 87 - 180.

²⁹ S. Zahradník, *Úloha bratrských pokladů v československém hutnictví železa do roku 1948*, tom 5, s. 181 - 276.

³⁰ V. Lacina, *The Structure of the Czechoslovak Industries and its Changes in the Thirties of the 20th Century*, tom 2, s. 55 - 96.

³¹ K. Sommer, *Kontinentální kartel válcoven trub a československé železářské koncerny*, tom 5, s. 5 - 86.

³² Z. Deyl, *Městská maloburžoazie v českých zemích v letech 1918 - 1938*, tom 1, s. 263 - 294.

³³ J. Steiner, *Sociální postavení dělnictva Vítkovických železáren v letech 1918 - 1938*, tom 5, s. 277 - 361.

³⁴ L. Kopačka, *Development of the Sectorial Structure of Economy and of the Branch Structure of Industry in Czechoslovakia after the Year 1945*, tom 2, s. 97 - 129.

³⁵ M. M. Barnovský, *Premiest'ovanie priemyslu z českého pohraničia na Slovensko v rokoch 1945 - 1948*, tom 6, s. 101 - 145; O. Felcman, *Počátky obnovy textilního průmyslu českých zemí po druhé světové válce*, tom 6, s. 227 - 275; L. Kopačka, *Energetická základna v hospodářském vývoji ČSSR po roce 1945*, tom 6, s. 147 - 226; M. Martinek, *Zásobování obyvatelstva českých zemí potravinami v letech 1945 - 1948*, tom 6, s. 313 - 361; M. Pytlíček, *Vývoj, současný stav a perspektivy agrokomplexu střední Moravy*, tom 6, s. 363 - 407; L. Slezák, *Osídlování pohraničí českých zemí v letech 1945 - 1959*, tom 6, s. 277 - 312; A. Verbík, *Dvouletý hospodářský plán a industrializace hospodářsky slabých krajů českých zemí*, tom 6, s. 5 - 99.

³⁶ J. Purš, *New Methods and Techniques of Research into Economic History in Czechoslovakia*, tom 2, s. 7 - 23.

zanymi już studiami wiążącymi się z kształtowaniem się kapitalizmu — rozpraw o charakterze porównawczym; jedyny artykuł o takich ambicjach dotyczy wczesnego średniowiecza³⁷.

Wydawnictwo poświęcone jest w zasadzie dziejom gospodarczym Czechosłowacji, toteż tylko wyjątkowo w jednym z tomów opublikowano artykuły na temat kształtowania się kapitalizmu na obszarze dzisiejszej Jugosławii³⁸, a jeden artykuł dotyczy hiszpańskich kolonii w Ameryce w XVII - XVIII w.³⁹

Szereg artykułów zamieszczonych w omawianym wydawnictwie może zainteresować polskich historyków gospodarczych, także z punktu widzenia porównań z rozwojem ziem polskich. Zwłaszcza ciekawe mogą być pod tym względem artykuły omawiające rozwój kapitalistycznego przemysłu. Czytelnika zastanowić może natomiast brak rozpraw o charakterze polemicznym, które spotkać można nieraz na łamach innych wydawnictw czechosłowackich.

Dziesięć tomów to wprawdzie dopiero wstępny okres istnienia wydawnictwa, lecz zamieszczone na jego łamach rozprawy pozwalają zorientować się w głównych kierunkach zainteresowań ośrodka, który je publikuje. W Czechosłowacji brak jest czasopisma specjalizującego się w problematyce historii gospodarczej. Być może, uda się z czasem stworzyć takie czasopismo na podstawie omawianego wydawnictwa. Z dotychczasowego jego dorobku sądzić można, że nie zabraknie ani autorów, ani problemów zasługujących na omówienie.

³⁷ B. Krzemińska, D. Třeštlík, *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století)*, tom 1, s. 149 - 230.

³⁸ I. Hadžibegović, *Předpoklady rozvoje kapitalismu v Bosně a Hercegovině v 19. a na počátku 20. století*, tom 7, s. 121 - 144; T. Kraljačić, *Úloha cizího kapitálu ve vývoji kapitalismu v Bosně a Hercegovině*, tom 7, s. 313 - 338; N. Petrović, *O klíčovém významu dopravy k dosažení úspěchu v merkantilistické politice ve středním Podunají*, tom 7, s. 45 - 60; R. Poplazarov, *Agrární vztahy v Makedonii v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*, tom 7, s. 241 - 267; G. Todorovski, *Rozvoj měst, řemesel a obchodu v Makedonii v druhé polovině 18. století*, tom 7, s. 99 - 119; Z. Veselá, *Země jižní Jugoslávie v sociálně ekonomické struktuře Osmanské říše*, tom 7, s. 71 - 82; P. Vodopivec, *První ohlasy průmyslové a technické revoluce ve Slovinských zemích*, tom 7, s. 173 - 201.

³⁹ B. Baďura, *Kompozice půdy v Novém Španělsku v 17. a 18. století*, tom 1, s. 295 - 371.

KRZYSZTOF DUNIN-WĄSOWICZ
(Warszawa)

HISTORIA NAJNOWSZA W XXVI TOMIE POLSKIEGO SŁOWNIKA BIOGRAFICZNEGO

XXVI tom *Polskiego Słownika Biograficznego* obejmuje hasła od Piątkiewicz Bronisław do Pniewski Władysław i zawiera w sumie 670 życiorysów. Według tradycyjnego podziału Redakcji PSB na czasy najnowsze przypada 255 życiorysów, tj. 37% całości materiału. Nie są to jednak dane dokładne, a jedynie umowne. Redakcja PSB przyjęła za kryterium kwalifikacji życiorysów do czasów najnowszych datę urodzin bohatera życiorysu po 1870 r. W ten sposób nie zostali zakwalifikowani do historii najnowszej prawie wszyscy działacze początków ruchu socjalistycznego, którzy na ogół urodzili się przed 1870 r., a było ich w tym tomie niemało, że wspomnijmy: Filipina Płaskowicka, Zofia Płaskowicka, Amelia Piwko, Witold Piekarski, Kazimierz Pietkiewicz, Edmund Płoski, Kazimierz Pławiński, Józef Pławiński, Maria Piłsudska, Bronisław Piłsudski i wreszcie Józef Piłsudski. Jakże tych ludzi zakwalifikować do czasów porozbiorowych, kiedy ich działalność sięga głęboko nie raz w wiek dwudziesty? Dla jasności obrazu postanowiłem jednak nie zajmować się analizą tych życiorysów, czyniąc jedynie wyjątek dla biogramu Józefa Piłsudskiego.

Omawiany tom bogaty jest w życiorysy historii najnowszej. Dotyczy to wszystkich dziedzin życia — politycznego, kulturalnego, naukowego, literackiego. W tomie tym znajdują się przecież życiorysy tak wybitnych postaci z historii Polski, jak Stanisław Pigoń, Franciszek Piekosiński, Stefan Pieńkowski, Stanisław Piątek, jeśli chodzi o działaczy kultury, a z działaczy politycznych oprócz wielu Piłsudskich mamy także przecież Jana Piekalkiewicza, Bronisława Pierackiego, Stanisława Płoskiego. Jest i kilku generałów Plisowskich, generał Kazimierz Pławski i in. Wydaje się na ogół, że Redakcja PSB zadbała o wszechstronny dobór biogramów i w zakresie historii najnowszej uwzględniała w miarę możliwości także te tereny, które stanowiły przez pewien czas niejako białą plamę w naszej biografistyce, a więc ruch oporu w czasie II wojny światowej, zwłaszcza na prowincji, działalność Polskich Sił Zbrojnych na zachodzie Europy, polską emigrację w Europie i Stanach Zjednoczonych i wiele innych tematów. Poważniejsze zastrzeżenia co do liczby życiorysów mam jedynie w odniesieniu do określonej, ale przecież ważnej grupy biogra-

mów. Myślę tutaj o życiorysach kobiet w PSB. Na ogólną liczbę 255 biogramów dotyczących historii najnowszej jest tylko 20 biogramów kobiet. A przecież jest to okres największego rozkwitu działalności emancypacyjnej kobiet polskich po powstaniu styczniowym i to zarówno w ruchach politycznych, jak i we wszelkiego rodzaju działalności kulturowej, naukowej itp. Jeśli tak mało biogramów kobiecych przypada na historię najnowszą, to cóż dopiero mówić o czasach dawniejszych, kiedy to kobiety nie mogły odgrywać takiej roli w życiu kraju.

Dobór biogramów nie budzi na ogół większych wątpliwości. Trzeba tu podkreślić duży wkład autorów i redaktorów w zakresie przygotowania biogramów, zwłaszcza ze wspomnianych już dziedzin słabo uwzględnianych przez historyków. Zwracam uwagę na biogramy działaczy ruchu oporu takich jak: Bronisław Pietraszkiewicz, Włodzimierz Pietrzak, Witold Pilecki, Michał Pilipec, Jan Piwnik i in., opracowanych w dużej części przez Marka Gettera. Zadbano także o życiorysy Polaków czynnych w czasie II wojny na zachodzie Europy, jak np.: Roman Piotrowski, Eugeniusz Pławski, Ryszard Piestrzyński, choć co do tego ostatniego są poważne braki w bibliografii. Szereg ciekawych biogramów działaczy polonijnych sporządził Roman Nir. Mamy także w tym tomie sporo życiorysów działaczy z kręgu endeckiego — kilku Plucińskich i Plutyńskich, są i ludowcy, jak Andrzej Pluta, pióra Jana Molendy, socjaliści, jak Zygmunt Piotrowski i in. Wśród życiorysów z kręgów specjalistycznych solidnością wybijają się biogramy elektryków, przygotowane przez Jerzego Kubiатовskiego. Właściwie chwalić można by ogromną większość tomu, zarówno za dobór haseł, jak i na ogół solidne ich przedstawienie. Są jednak i pewne wątpliwości, o których z obowiązku recenzenta muszę wspomnieć.

Pierwsza generalna wątpliwość dotyczy sprawy objętości niektórych biogramów. Wydaje mi się zresztą, nie po raz pierwszy, że ścisła Redakcja PSB w zbyt małym stopniu korzysta z uprawnień swoich w zakresie skracania biogramów zbyt obszernych. Na skutek tego liberalizmu wychodzą potem paradoksy zupełnie niepotrzebne. Decydować winno znaczenie postaci, a nie stan badań. Widzimy to wyraźnie przy analizie biogramu Stanisława Pigoń. Nikt nie może odmówić wielkich wartości, jakie wniósł Pigoń do badań historii literatury polskiej, a zwłaszcza polskiego romantyzmu, ale mimo wszystko był tylko jednym z wybitnych badaczy tejże literatury i to chyba ani nie pierwszym, ani nie najbardziej odkrywczym. Czyżby więc zasługiwał w PSB na biogram objętości 16 szpalt, podczas gdy premier rządu RP i genialny muzyk Paderewski otrzymał jedynie 14 szpalt, a twórca opery narodowej, Moniuszko, 10 szpalt. Dla porównania inni historycy literatury w tymże tomie, jak: Tadeusz Pini, Leon Płoszewski, Roman Pilat zostali potraktowani znacznie skromniej. Płoszewski otrzymał 6 szpalt, Pini — 4, a Pilat — 3,5. W porównaniu z nimi biogram Pigoń to chyba przesada.

W zyciorysie Stefana Pieńkowskiego bardzo krótko i pobieżnie potraktowano okres okupacji hitlerowskiej i II wojny światowej, a przecież Pieńkowski był wtedy organizatorem tajnego nauczania w Warszawie i ta jego działalność zasługuje na szersze omówienie.

Podobnie okres okupacji wypadł dość skromnie w zyciorysie Jana Piekalkiewicza, pełniącego przez kilka miesięcy funkcje delegata rządu na kraj. W bibliografii nie uwzględniono pozycji: Roman Buczek, *Stronnictwo Ludowe w latach 1939 - 1945, organizacja i polityka*, Londyn 1975. Stosunkowo krótko potraktowano działalność Piekalkiewicza jako delegata, nie wspomniano nic o przyczynach jego aresztowania.

Biogram Bronisława Piłsudskiego nie zawiera nawet wzmianki o fakcie, że w procesie 1887 r., w którym sędzono zarówno Bronisława, jak i Józefa Piłsudskich, był także sędzony i skazany na śmierć brat Lenina, Aleksander Uljanow.

Życiorys Aleksandry Piłsudskiej nie uwzględnia w wystarczającym stopniu jej działalności społecznej i charytatywnej, związanych jak najbardziej ze specyficznymi cechami jej charakteru. Należałoby także w sposób krytyczny ocenić wydane przez nią w 1960 r. *Wspomnienia*. Były one zresztą wydane po angielsku w 1940 r., o czym autor biogramu nie wspomina. Można by tu wreszcie dodać charakterystyczny fakt używania przez Aleksandrę Piłsudską po 1939 r. nazwiska Billewicz — nazwisko panięskie matki Józefa Piłsudskiego. Nie wspomniano także, że w latach I wojny światowej Aleksandra Piłsudska, wówczas jeszcze Szczerbińska, mieszkała u Perlów i tam w 1918 r. udał się Piłsudski po powrocie do Warszawy z Magdeburga.

I wreszcie największy biogram w tym tomie i budzący najwięcej wątpliwości: biogram Józefa Piłsudskiego liczący ponad 24 szpalty. Autor tego biogramu Andrzej Garlicki napisał już kilka obszernych prac o Józefie Piłsudskim i jego działalności, tak że biogram stanowi raczej podsumowanie dotychczasowych badań. Wydaje mi się, że autor wybrnął na ogół z tego bardzo trudnego zadania z dużym taktem, a jednocześnie w miarę możliwości obiektywnie przedstawił jego sylwetkę. Unikał epitetów, starał się o umiar w ocenach, popierał w większości swoje rozważania faktami i dowodami. Niemniej jednak i tu wyłaniają się pewne wątpliwości i niedosyt. Należy do nich przede wszystkim nieomówienie krytyczne, choćby najważniejszych pozycji z historiografii poświęconej Piłsudskiemu. Następnie trzeba by wspomnieć także o istnieniu nie tylko literatury pięknej, ale także sztuk dramatycznych o Piłsudskim. Pisząc o osobistych cechach Piłsudskiego należałoby wspomnieć o jego nerwowości, która pogłębiała się po 1926 r. i znajdowała swój wyraz także w tajemniczych próbach zamachów na Piłsudskiego, które były wytworem jego podekscytowanej wyobraźni. Pisząc o kręgu ludzi Piłsudskiego powinno się wzmiankować o stosunku Piłsudskiego do współpracowników z najbliższego kręgu, złożonego właściwie tylko z kilku osób

— Sławek, Prystor i in., i o dość lekceważącym stosunku do innych współpracowników, czemu dał wyraz potem w swoich wspomnieniach Sławoj Składkowski.

W biogramie Józefa Piłsudskiego należałoby dodać, że został powołany w 1918 r. jeszcze przed uwolnieniem z Magdeburga do gabinetu Świerzyńskiego. Autor biogramu pisze, że Piłsudski przyjął tytuł marszałka Polski. Czy nie lepiej byłoby stwierdzić, że tytuł ten mu nadano. Pisząc o wydarzeniach lata 1920 r. autor biogramu nie rozstrzyga właściwie sprawy autorstwa planu uderzenia znad Wieprza. Można to i tak zostawić w biogramie, ale chyba jednocześnie należałoby wspomnieć o przejściowym załamaniu się psychicznym Piłsudskiego właśnie w tym okresie, łącznie z prośbą o dymisję itp. Wreszcie uwaga ostatnia — autor biogramu pisze, że zamach majowy 1926 r. poparła lewica parlamentarna, ale przecież, jak wiadomo, zamach ten poparła początkowo także Komunistyczna Partia Polski, choć wycofała się z tego poparcia szybciej niż inne stronnictwa.

W sumie więc tom XXVI przynosi wiele nowych i interesujących ustaleń, jeśli chodzi o historię najnowszą. Być może najbardziej szczegółowa analiza biogramów znalazłaby i nieco więcej braków i błędów. Wydaje się jednak, że na ogół biogramy redagowane są starannie, w miarę możliwości wszechstronnie, z dużym poczuciem obiektywizmu.

Jako postulat na przyszłość należałoby zalecić większą kontrolę życiorysów dłuższych; przy zachowaniu proporcji szczególnie cennych pod względem informacyjnym biogramów średnich i krótszych.